

В статье анализируется молитва в поэтическом дискурсе Василия Стуса.

Ключевые слова: Василий Стус, молитва, прошение, стихотворение, обращение.

In this article a prayer is analysed in poetic discourse of Vasyl Stus.

Keywords: Vasyl Stus, prayer, request, poem, reference.

До дня народження Олександра Довженка

УДК 821. 161. 2

«Я народився і жив для добра і любові»

Матеріали до вивчення «Щоденника» О. П. Довженка

Володимир Гриневич,

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри української літератури і методики її викладання

Глухівського національного університету імені Олександра Довженка

Статтю присвячено висвітленню питань особистої трагедії видатного вітчизняного кінодраматурга О. П. Довженка та особливостей еволюції його світоглядної позиції за матеріалами «Щоденника» 1941–1956 рр.

Ключові слова: Україна, український народ, світоглядна позиція, особиста трагедія, митець, влада, «Щоденник», «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Поема про море».

М'я Олександра Петровича Довженка як кінодраматурга широко стало відоме світовій громадськості ще з 30-х років ХХ століття. Проте його дебют у мистецтві відбувся ще під час навчання у Берлінському художньому училищі в 1922–23 роках, коли в українському гумористичному журналі «Молот», що видавався в Нью-Йорку, було вміщено декілька його карикатур. Повернувшись до Харкова, О. Довженко певний час працює художником-ілюстратором у газеті «Вісті ВУЦВК». Це був час пошуків свого творчого Я, власного шляху в мистецтві нової епохи, і тільки влітку 1926 року О. Довженко береться за кіно. Стати справжнім митцем – значить вмерти. Цей трагічний парадокс українського пореволюційного відродження позначився і на Довженкові, хоч він і був найбільш щасливим із творців Розстріляного Відродження. Зрілі фільми О. Довженка – «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930) – відкрили перед ним цілий світ, але відібрали Україну, підрізали його творчі крила, вкоротили віку.

Створивши «залізну завісу», радянське керівництво так заховало від світу трагедію Довженка, що її не помітили навіть найпалкіші прихильники його мистецтва в Європі й Америці. Однак у вільному світі його мистецький талант оцінили надзвичайно високо.

Так, Національний проглядовий комітет США визнав кращими фільмами 1930 року 10 американських і 5 іноземних кінокартин, серед них – «Земля» О. Довженка. Чарлі Чаплін навіть надіслав з цього приводу телеграму: «То ж велике щастя для нас, що Україна має такого славного сина й воістину великого художника. Нехай же вам, дорогий Олександр Петровичу, щасливо живеться й можесться предовгії літа!». Він же у 1954 році відзначить: «Слов'янство поки що дало світові в кінематографі одного великого митця, мислителя і поета – Олександра Довженка» [17, с. 3]. У 1956 році керівники французької Сінематики запросили О. Довженка до Парижа на вша-

нування кращих режисерів світу, проте за тиждень до цієї поїздки митець раптово помер.

«Перший поет кіно», – так назвав Довженка Левіс Джекоб у своїй «Історії американського фільму» (видання 1939 і 1947 років) [17, с. 3]. «Земля» Довженка мала глибокий вплив на молодих кіномитців, зокрема Франції і Англії, – пише Жорж Садуль у праці «Історія мистецтва кіно» (Париж, 1949 і 1955 р.) [17, с. 3]. На думку Айвора Монтеню, це твір генія, йому мусили поступитися першістю російські кіномитці Ейзенштейн і Пудовкін (Лондон, 1957 р.). У 1958 році на Міжнародній виставці в Брюсселі О. Довженко визнаний як один із провідних митців за шістдесятирічну історію кіно, а його кінофільм «Земля» названо серед 12 найкращих фільмів усіх часів і народів.

Західні кінознавці звертали увагу на різкий занепад творчого генія О. Довженка після виходу «Землі», але нікому не відомі були його причини. До початку дев'яностих років на Заході майже не знали про 1930–1934 роки погрому в Україні і про те, що О. Довженко за свої фільми «Звенигора» і «Земля» був проклятий у пресі як «український буржуазний націоналіст» і стояв перед загрозою розстрілу. «Мене заарештують і з'їдять», – говорив митець тоді у родині відомого художника Василя Кричевського.

У свій час вивченню життя і творчості О. Довженка приділяли увагу І. Кошелівець [5], М. Куценко [7], С. Плачинда [11], О. Поляруш [13], І. Семенчук [14] та інші. Проте недостатність правдивої інформації та певна занегажованість поглядів щодо постаті митця не дали дослідникам можливості ґрунтовно розкрити всі сторони становлення його світоглядної позиції, життя і творчості. Часткова публікація раніше не досліджених архівних матеріалів у часи незалежності України стала підставою для певного переосмислення окремими дослідниками [6, 8, 9, 12] життєпису О. Довженка.

Ще у 1994 році І. Кошелівець чи не вперше виніс на широкий загал питання достовірності окремих фактів Довженкової біографії. Автор зазначав, що справжню біографію Довженка буде написано тоді, коли відкриються московські архіви, у яких знаходиться його спадщина. Окрім того, серед головних причин «затемнення» І. Кошелівець називає «...байдужість (чи ворожість) до української культури другої дружини Довженка Юлії Солнцевої» [6, с. 2], через що одна частина біографічних матеріалів потрапила в чужі руки (незадовго перед смертю Юлія Іполітівна заповіла все своє майно, включно з частиною щоденникових записів, Ірині Петровій, директоріві «Мосфільму»). На думку дослідників, – ці матеріали втрачені безслідно, зокрема записи про Сталіна, Берію та інші), а друга, за її заповітом, мала бути відкрита тільки у 2009 році.

На сучасному етапі особливу цінність у розвитку дослідницької Довженкіади мають праці Р. Корогодського [4], С. Тримбача [16], В. Марочка [10], О. Безручка [1] та інших. Проте і ці дослідження теж не висвітлюють повною мірою частини фактів із біографії, творчості та еволюції поглядів митця, адже вітчизняні дослідники не мають вільного доступу до архівів О. Довженка, що знаходяться у Москві.

Як зазначає С. Тримбач, автор одного з останніх досліджень життєпису митця «Олександр Довженко: загибель богів», Юлія Солнцева вважала, що у 2009 році вже не будуть живими люди, чиї імена згадуються у записках Довженка. Дослідник наголошує, що відомі на сьогодні матеріали щоденникових записів кінодраматурга вже піддавались таємній цензурі – у них явно не вистачає окремих сторінок. На думку С. Тримбача, це могла зробити Юлія Солнцева, вона ж могла щось дописувати і від себе; окремі матеріали міг знищити сам Довженко. Дослідник зазначає, що робота над довенківськими архівами, зокрема щоденниками, уже розпочалась, але не в Україні, а поки в Росії, на базі Російського державного архіву літератури і мистецтва. Це досить складна робота, адже Довженко писав безсистемно, міг перевернути зошит і продовжував записи на звороті, а потім знову повертався до попередніх. Окремі місця він свідомо змушений був «затемнювати». Отже, метою нашої статті є спроба дослідження особистої трагедії та світоглядної позиції О. П. Довженка за відомими на сьогодні матеріалами «Щоденника».

Своєрідною ілюстрацією для розуміння трагічності тогочасної епохи та постаті митця може бути вірш сучасника О. Довженка, поета зі схожою долею, В. Сосюри «Два Володьки»:

*Скільки раз я хотів
за нестриманий гнів
і за дум чорні лебеді й круки, –
взявши мавзера темного в руки, –
(щоб надворі летіли сніжинки,
коли небо сліпе і рябе), –
і поставити себе до стінки...
Довго, довго я був із собою в бою...
Обсипалось і знов зеленіло в гаю,
пролітали хвилини, як роки...
Рвали душу мою
два Володьки в бою,
і обидва, як я, кароокі,
і в обох ще незнаний, невиданий хист, –
рвали душу мою
комунар і націоналіст...*

Слушною тут, на наш погляд, є думка І. Михайлишина [2] про те, що перед сучасними читачами і дослідниками творчості і життєпису митця постає два Довженки. Перший Довженко, начебто обласканий сталінським режимом (насправді ж стероризований і доведений до

відчаю), вірою й правдою служив йому (сам митець вважав, що служить своєму народові). Письменник цілком задовольняв радянську владу і походженням, і напрямком розвитку свого таланту. Митець вірив в ідеальний образ комунізму, у «непомилність» більшовицьких вождів, у правомірність революційного насильства, і загалом в усї ідеологічні догмати, які з цього витікали. У більшості творів Довженка головним предметом художнього відображення є класова боротьба, внутрішньонаціональний розкол.

Уже в цей час виявилася художня потужність Довженка, утверджується стиль поетичного романтизму із виразним тяжінням до символічної течії неоромантизму. Епізоди, складові сюжету набули яскравого символічного звучання. Його герої навдивовижу романтичні. Однак не в тому розумінні, що протистоять юрбі, натовпу, вони демонічно самотні, тому й величні. В основі цього романтичного сприйняття – незвичайність. Письменник гіперболізує, поєднує в одному героєві найхарактерніші риси, притаманні народу, так досягається дивовижний варіант романтизму: герой не вивищується над оточенням, а з найбільшою виразністю репрезентує його. Він незвичайний своєю звичайністю. Важливе місце в романтичній поетиці посідають контрасти. Довженко – майстер цього прийому, уміє наповнити його особливим філософським змістом.

Другий Довженко відмовився від попередніх ідеологічних настанов і народився саме в «Щоденнику». Але щоденники належать до езотеричного (містять внутрішній, глибинний, таємний, прихований смисл) типу творів. За життя письменників вони не публікуються, якщо тільки сам автор не захоче використати його в мемуарному або іншому творі. Так сталося і з «Щоденником» О. Довженка, який теж уперше був опублікований по смертю. Чи повністю? Про це можна буде дізнатись тільки після остаточного дослідження архіву кінодраматурга (а це бібліотека і сто п'ятдесят папок з документами й рукописами), проте аналіз наявних матеріалів засвідчує, що чимало з них покладено в основу художніх творів письменника.

О. Довженко розпочав вести «Щоденник» під час війни, фіксуючи в ньому матеріали до новел і повістей, подаючи аналіз ситуацій та епізодів, а головне – кристалізацію власного нового філософського погляду на радянську суспільну систему і місце українського народу в ній. «Щоденник» засвідчив світоглядну кризу митця, пошук виходу з неї і віднайдення його. Лише сторінки «Щоденника», цього пекучого клубка філософських роздумів, сум'яття, жорстоких розчарувань, болю, відчаю, пристрасті і великої любові, зберегли живу, не притрушену пилом часу та історичної брехні душу Митця і Людини. «Мені сорок вісім років. Моєму серцю – шістдесят. Воно зносилось від частого гніву, і обурення, і туги. Недосконалість видимого порядку речей навколо підточила його і зв'ялила» [2, с. 263], – відзначає О. Довженко у записі від 6.VI.1942 року. Як страшно навіть уявити стан людини, коли їй тільки сорок вісім років, проте почуває вона себе на шістдесят, а попереду ще буде «кремлівське розп'яття» за «Україну в огні».

Саме кризь сторінки «Щоденника» проглядає до нас змучена душа Довженка, розкривається його особиста трагедія. «Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більше глибокої істини, ніж у одній лише голій правді. Істинне те, що прекрасне. І коли ми не постигнемо краси, ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучасному, ні в майбутньому... Краса – верховний учитель. Доказ цьому мистецтво – малярі, скульптори, архітектори, поети. Що б нам лишилося од Риму, од Ренесансу, коли б їх не було? У всьому

людському я хочу шукати красу, себто істину» [2, с. 318–319].

Довженків талант був непокореним, могутнім, і повністю пригасити його не вдалося навіть витонченій у своїй жорстокості тоталітарній системі. Українська доля зберегла його, цей Божий дар, для святої творчості, достойної великості свого народу. Зберегла, але й опечалила гірко, до тернових сліз і пекельного болю розчарувань, які не судилося вилити в сценарії та фільми. «Я не вмію писати. Або я зовсім не вмію писати, і все те, що я роблю, лише здається писанням за принципом – на безриб'ї і рак риба, або ж я втомився і виснажився увесь вщент... Тисячі думок і картин збираються в купу і мучать мене. А витікають вони з голови неначе через мікронно тоненьку щілину, і все, написане мною, здається завжди мені нікчемною краплиною того, що я так пристрасно хотів сказати» [2, с. 317]. Вільно творити не дозволили, скували натхнення міцними ланцюгами, загнали творчу волю в ідеологічні лещата, з яких довелося так тяжко виборсуватись, що сил на повне розкріпачення не вистачало. «Я кінорежисер. За все своє творче життя я не бачив ні однієї своєї картини в хорошому кінотеатрі, на хорошому справжньому екрані, видрукуваної на хорошій плівці кваліфікованими лаборантами... На мене находив завжди гнітючий сум при одній лише думці про перегляд картини. Вона скрізь і завжди була гіршою, ніж я уявляв її і творив. І се було одним з нещастя мого життя. Я був мученик в результатах своєї творчості. Я ні разу не мав насолоди. Навіть спокою од споглядання результатів своєї безмірно тяжкої і складної праці...» [3, с. 371–372].

Будь-які національні почуття розцінювалися як тяжкий злочин. Проте митець не мислив себе без свого народу. Пережите, вистраждане на війні пекло, мучило і просилося на папір, і він написав «Україну в огні». «Я рішив якийсь теж воювати... Я збиратиму народні слюзи і народний гнів, щоб остався він в літературі на довгі часи майбутнім поколінням» [3, с. 562]. У цих словах – весь Довженко, що завжди прагнув бути зі своїм багатостраждальним народом, який він не ідеалізує, відзначаючи, що у багатьох своїх бідах винні самі українці. Національна самокритика – це те місце з «Щоденника», що народилося в Довженка внаслідок духовної кризи, породженої нашим відступом, обставинами особистого життя, втратами. Воно не відповідає його ідеалізованому романтичному баченню українців. Це данина критичному реалізмові. Але без цього зізнання філософська концепція України в Довженка була б не повною. «В чомусь найдорожчому і найважливішому ми, українці, безумовно, є народ другорядний, поганій і нікчемний. Ми дурний народ і невеликий, ми народ безцвітний, наша немов один до одного непошана, наша відсутність солідарності і взаємопідтримки, наше наплювательство на свою долю і долю своєї культури абсолютно разучі і об'єктивно абсолютно не викликаючи до себе ні в кого добрих почуттів, бо ми їх не заслугуємо (...). У нас нема справжнього почуття гідності, і поняття особистої свободи існує у нас, як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі (звідси індивідуалізм і отаманство), а не як народнодержавне розуміння свободи, як усвідомлення необхідності. Ми вічні парубки. А Україна наша вічна вдова. Ми удовині діти» [2, с. 290–291]. На превеликий жаль, багато чого з думок О. Довженка щодо українців залишається актуальним і сьогодні.

Для Довженка зрозуміло, що століття бездержавності сприяли закріпленню негативних характеристик, але вони є, вони визначають і сьогодні обличчя українського народу. Визволення від негативного починається з пізнання його. І ось на гребені цього найвищого твор-

чого злету самопізнання він зазнає розгрому. Довженкова кіноповість очищення «Україна в огні» піддала нищівній критиці. «Сьогодні я знову в Москві (26.XI.1943 р.). Привіз із Києва стареньку мою матір. Сьогодні ж узнав тяжку новину: моя повість «Україна в огні» не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки. Тяжко на душі і тоскно. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі, а дрібні чиновники перелякаються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» – це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо. Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо не потрібно, крім панегірика» [3, с. 320].

Запис від 28 листопада 1943 року свідчить про те, що Довженко розуміє, що його може чекати за «Україну в огні». «Бог із ними, вона написана. Промову виголошено. Я знаю добре, наскільки похитнеться до мене ставлення зверху. Може, я ще й поплачусь якось за це» [3, с. 322].

Проте Довженкові переживання не за свою долю, його більше турбує інше: «Але я вірю, що, не дивлячись ні на що, не дивлячись на громадянську смерть, «Україна в огні» прочитана, і буде на Україні через оце саме якось недозагублено не одну сотню людей. Я вірю в це, і ніщо не зіб'є мене з цієї віри. Я написав оповідання чесно, отак, як воно є і як я бачу життя і страждання мого народу. Я знаю: мене обвинувачуватимуть в націоналізмі, в християнстві і всепрощенстві, будуть судити за нехтування класової боротьби і ревізію виховання молоді, яка зараз героїчно б'ється на всіх грізних історичних фронтах. Але не це лежить в основі твору, не в цьому річ. А річ у жалю, що погано здали ми Гітлерові проклятому свою Україну і звільняємо її людей погано. Ми, визволителі, всі до одного давно вже забули, що ми трохи винуваті перед звільненими, а ми вважаємо уже їх другорядними, нечистими, винуватими перед нами дезертиро-оточено-пристосуванцями. Ми славні воїни, але у нас не вистачило звичайної людської доброти до своїх рідних людей...» [3, с. 322].

Довженко в «Україні в огні» одним із перших заступився за свій народ, що поніс тяжкі втрати у війні, мабуть, напівсвідомо передбачаючи післявоєнні звинувачення українців у колабораціонізмі. Пізніше такі звинувачення спробує зняти з українців і О. Гончар у романі «Прапорonosці». Аналізуючи записи Довженка цього дня, можемо з впевненістю стверджувати, що він такою одним із перших звернув увагу на кричущі факти цинічної зневаги, приниження та свідомого винищення українців, які були в окупації і про яких почали відверто говорити тільки після здобуття незалежності України: «... в боях загиває велике множество мобілізованих на Україні звільнених громадян. Їх звать, здається, чорно-свитками. Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих» [3, с. 324]. Таких і близьких за змістом записів у матеріалах «Щоденника» цього періоду знаходимо чимало, зокрема від 29.XI.1943, 18.XII.1943 та інші. І це в час, коли над ним висить «дамоклів меч» розправи, адже не випадково ще 28 листопада він записує: «... у мене нещасливий день. Почуває моя душа, що в моєму житті почнуться тяжкі і смутні часи. Все потонуло в млі» [3, с. 324].

Подальші записи цього періоду розкривають нам історію безмірних духовних страждань митця: «Ніяк не можу прийти до тями і нескоро, очевидно, прийду – од тягара заборони «Україна в огні». Я ходжу спустошений і пригноблений украї. Сум і сором в'ялить мою душу. Неначе всі добрі люди тикають на мене пальцем – дивись, мовляв, он іде писатель-недопака, що написав чортзна-що – не книжку, ату його» [3, с. 326]. «Мене скрутило горе... Мені не хочеться ні жити, ні думати... Я

боюсь, що гнів, який упав на мою голову, перекинеться на моїх людей» [3, с. 327].

Від душевних переживань, нерозуміння приходить відчай, і Довженко звертається до Бога: «Україна поруйнована, як ні одна країна в світі... І коли я чую обвинувачення «України в огні» в націоналізмі, як же гірко, як тоскно мені робиться на душі. Боже мій, доки ти будеш боятися мене? Адже я майже смертельно хворий, у мене поламано всі сугуби, з мене давно вже витекла трохи не вся кров. Чого ж ти? Я вже не стою на ногах, я грамоту забув, я німію, а ти й ще боїшся мене! Не бійся, нічого мені од тебе вже не треба. Все буде по-твоєму, не так, як я хочу, а як ти хотів, хочеш, хотітимеш» [3, с. 330].

Довженко наголошує на боязні редакторів друкувати його твори, на самотності та ізоляції: «Очевидно, хтось добре попрацював над моєю ізоляцією» [3, с. 328].

Письменник неодноразово звертається до утаємниченого «хтось», вважаючи, що саме він його рятує. Проте «благодійник» досить швидко показав своє справжнє обличчя, зібравши 31 січня 1944 року закриті засідання Політбюро ЦК ВКП(б), на якому з доповіддю виступив сам. Сталін назвав Довженка «куркульським підспівувачем», «відвертим націоналістом», а його «Україну в огні» – платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського й усього «советського» народу. «Коли б було надруковано кіноповість, від т. Довженка залишилося б мокре місце» [3, с. 551].

Іде світова війна, а державні мужі нарівні з військовими справами обговорюють літературний твір. Парадокс? Дурість? Ні! Це був страх «батька» всіх радянських народів перед великою, кричущою правдою, яку відчайдушно насмілювався сказати письменник. Цього особистого страху Сталін так і не пробачив Довженку. Його не знищили фізично, і він переніс удар, не втрачаючи людської гідності. «Сьогодні роковини моєї смерті. 31 січня 1944 року мене було привезено в Кремль. Там мене було порубано на шмаття і скривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу й поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго, мстивого, все топтало й поганило мене. Я тримався рік і впав. Моє серце не витримало тягаря неправди і зла. Я народився і жив для добра і любові. Мене вбила ненависть великих якраз у момент їхньої малості...» [3, с. 370].

І ще один досить яскравий запис цього періоду, що засвідчує світоглядну позицію та духовну вищість митця перед «повелителями» людських доль. «Товаришу мій Сталін, коли б ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі..., невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм... в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?... Нащо обернули Ви моє життя на муку?... Проте я прощаю Вас. Буваючи вельми малим, прощаю Вам малість Вашу і зло, бо й Ви не досконали, як би не молились Вам люде. Бог є. Але ім'я йому – випадок» [3, с. 382].

Довженка не розстріляли, його було покарано жорстокіше. Тут контрастно постає трагедія Шевченка, тільки уже ХХ ст. Майже до кінця життя митець був позбавлений права вільно творити, права повернутися в Україну. Чисельні записи, зокрема від 11.VII.1945, 27.VII.1945, 3.VIII.1945, 7. VIII.1945, 30. X.1949 та інші говорять, що від такої заборони Довженко страждав найбільше. Неофіційне позбавлення права жити і працювати в Україні доводило до відчаю. «Я хочу жити на Україні. Що б не було зі мною. Хай навіть скоротять недовгі вже мої літа, я хочу жити на Україні. Нехай зневага і зло людське круг мене, хай кличуть мене ворогом народу безсоромні й жорстокі службовці-людоджери, якщо їм треба так. Я України син, України» [3, с. 499].

Справедливо стверджує Р. Корогодський: «Поет, який зневажав «мідяки правд» і навіть в баюрі прагнув побачити небо, був поставлений в найпринизливіші умови, і калабана буденщини була для нього зовсім реальною, як його власні нужденні клопоти і кривди» [3, с. 562].

Восени 1945 року О. Довженко завершує свій новий твір про війну «Повість полум'яних літ», у якому, прагнучи сказати хоч якусь правду своєму народові, пішов на певний компроміс із системою. Про це він із болем нотує 22 вересня 1945 року: «Закінчив «Повість полум'яних літ». Не думаю чомусь зовсім про її долю. Коли згадую всю історію народження і загибелі «України в огні», не можу гірко не вхмільнутися собі... Боже мій... Скільки розбитих духовно й фізично сердець. П'ятнадцять мільйонів трупів і вигнанців. Я не знаю нічого страшнішого на світі. Що «Повість полум'яних літ»? Хіба таку писати повість про смертельну рану народу? Трагедію треба писати, новий Апокаліпсис, нове «Дантове пекло». І не чорнилом у Москві, а кров'ю й сльозами, мандруючи по Україні, в убогих хатах, під вікнами сиріт, у пустках і на пожарищах Матері-Вдовиці. Та що ж поробиш, коли... «нужна правда возвышенная» [3, с. 396].

Проте навіть цієї ущемленої правди тоталітарна влада боялася. «Починається історія з «Повістю полум'яних літ». Коли б розказати нормальній живій людині, напевне б, реготала до впаду, а може, й не повірила б, що се не вигадка зловредного сатирика: Большаков (керівник кіно 40–50-х років) уникає мене. Три рази при зустрічі він нагло заявив мені на моє запитання, що «Повісті» він не читав... Сього виявилось досить, щоб почали ховатись і шептатись менші сошки, заступники, редактори і вся, одне слово, служива челядь, що захоплювалась сценарієм, як чимось надзвичайним... Я ходжу самотній, як у темному лісі серед привидів і вовулаків. І не знаю – що, куди і як» [3, с. 401], – занотує митець у записі від 6.XI.1945 року. За життя Довженку не дозволили ні опублікувати, ні екранізувати «Повість полум'яних літ». Як відомо, уперше твір із значними купюрами з'явився друком тільки у 1957 році, а 1960 року Ю.Солнцева зняла художній фільм.

Через призму особистих і народних страждань О. Довженко бачить трагедію України. Саме Україна, її трагедія у війні й визначають провідну тему «Щоденника». Цей головний мотив Довженкової філософії найбільше представлений у його записах.

Україна гине, вона вже загинула, її майже нема. «Чи не народ безсмертний? Чи вмирулий він в конечності своєї долі? – з мукою запитує себе Довженко в записі 2 липня 1942 року. – Смертний, як і все, що живе. Все йде, все минає. А невмирання наше довге українське, чи ж є воно життя, чи тільки кволе жалюгідне існування. Нас, кажуть, більше за добру європейську державу. Ми є і нас нема. Де ми?» [3, с. 285].

Довженкові раптом відкрилася страхітлива істина: винищення українського народу в ХХ ст. йде жахливими темпами й моторошними методами. Окрім усього того, що вже зробила радянська влада для знищення нашого народу в передвоєнний час, «... вона (Україна) втратила, крім мільйонів загиблих у боях і засланнях політичних, ще 6 мільйонів од голоду в урожайний 1932 рік» [3, с. 402], вона й війну тепер використовує для тієї ж мети. Довженко обурений патетичним тоном газет, відсутністю в них аналізу, критики. От пишуть у газетах: «Україна бореться..., не сіє, не оре..., не буде Гітлерові хліба» [3, с. 284]. А хто написав про те, що нікому орати і сіяти. Кинута на поталу ворогові, Україна добивається, донищується німцями. «Вивозять до Німеччини жінок і дівчат, хліб і цукор, вугілля й чорнозем. І нікому обороняти, бо відступ Червоної Армії триває» [3, с. 284].

Визволення принесе Україні нові збитки, розправу. У Довженка немає сумнівів у перемозі радянської зброї. От тільки кожен крок відступу буде оплачено великою кров'ю наступу. І ця кров буде здебільшого українською. Що чекає по визволенні тих людей, яких було кинуте напризволяще в окупації, вивезено до Німеччини? Прокурори і слідчі. Дивовижно глибоким є запис 12 липня 1942 року: «Чи подивлюсь на пустелі, на кладовища, чи поплачу на руїнах і перелічу мільйон втрат? – записує Довженко. – А потім умру од горя, щоб не бачити, як заселятимуть тебе, мати моя Україно, чужими людьми, як каратимуть твоїх недобитків синів і дочок за німецьке ярмо, за німецьких байстрюків, за каторжну працю в Німеччині, за те, що не вмерли вони з голоду і діждалися нашого приходу.

Прокурорів у нас вистачить на всіх, не вистачить учителів, бо загинуть в армії, не вистачить техніків, трактористів, інженерів, агрономів. Вони теж поляжуть у війні, а прокурорів і слідчих вистачить. Всі цілі й здорові, як ведмеді, і досвідчені в холодному своєму фахові. Напрактиковані краще од німців ще з тридцять сьомого року» [3, с. 296]. Уже тільки ця згадка про 37 рік, з одного боку, заперечує тези радянських «істориків» про те, що ніяких репресій не було і це тільки вигадки різних ворогів; з іншого, – могла дорого коштувати Довженкові, якби записи стали відомими ще за його життя.

Український народ – позбавлений історії, її ніхто не знає, бо її страшно знати, бо за таке знання розстрілюють. «Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалась чимсь забороненим, ворожим і контрреволюційним, – це Україна... Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія – це паспорт на загибель... В університеті розмовляли (по-українському) тільки початківці і поети. Решта вся по-руськи...» [3, с. 209].

Найжахливіше те, що у воєнні роки брак національної свідомості, вихований історичним безґрунтієм, призводив до необачних вчинків, визначав поведінку багатьох людей. Без історії не можна навчитися любити Батьківщину. У записі від 25 травня 1942 року про те, що наші жінки одружуються з німцями, читаємо: «А найстрашніше – що дівчата не знають, що, виходячи заміж за німця, вони зраджують Батьківщину. Їх не учили Батьківщині – їх учили класовій ворожнечі і боротьбі, їх не учили історії. Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців» [3, с. 241]. Ці ж думки митець розвиває в «Україні в огні» устами Христини Хуторної: «... нема в мене ні отієї, що ви казали, національної гордості, ні честі, ні гідності... Чому в нашому районі до війни ви міряли дівочі наші чесноти головним чином на трудодень і на центнери бурякові?» [3, с. 139].

О. Довженко планував за своє життя зробити дуже багато. Він навіть окреслив у «Щоденнику» тематичний план своєї роботи: 55 творів! З-поміж них – драми «Святослав», «Над Дніпром», «Заступник дурня», великі епічні твори «Надія», «Загибель Чарлі Чапліна» (похвалу цього геніального комічного актора на свою адресу Довженко цінував особливо), «Золоті ворота», «Робінзон», оповідання «Заворожена трибуна», «Тавро століть», «Ув'язнений музей», «Шістдесят дівочих проклять». «Народжений ненавистю», історичний діалог «Розмова людини зі звіром» та інші.

Як не прикро, але українському генію не вдалося зреалізувати свій талант навіть на десяту частину запланованого. Усі цькування, звинувачення, перепони не могли пройти безслідно. Хворе Довженкове серце надиралося в останні його дні, а він квапився жити, брати

участь у постановці фільму «Поема про море». Проте і тут йому намагалися ставити «палки в колеса». Парадокс, проте фільм про життя українського народу не дозволяли знімати на Україні. Незадовго до смерті у записі від 7 листопада 1956 року з цього приводу митець занотовує: «Сценарій мій присвячений життю українського народу, на Україні відбувається дія. Цілком ясно, що знімати фільм треба на Україні, в основному з українськими акторами... Інакше се буде щось аморальне і, по суті кажучи, глибоко неприродне й дикунське... Сьогодні остаточно переконався, що з постановкою «Поєми про море» буде біда: зрізавши з кошторису 700 тисяч, напівпровідник культури запланував мені фінансовий крах. І всі чиновники це знають і всім абсолютно байдуже...» [3, с. 540].

У цьому, на наш погляд, не останню роль зіграв М. Хрущов. Він теж не міг вибачити Довженкові свого переляку під час «кремлівського розп'яття» митця за власну позитивну оцінку «України в огні», уривки з якої саме Хрущову Довженко вперше прочитав 28 серпня 1943 року в селі Померки. Із щоденникових записів тих часів ми бачимо, як різко змінилося ставлення керівників різних рангів, багатьох «друзів», зокрема і М. Хрущова, до Довженка після січневого погрому. «Сьогодні був у М. С. Х. Тяжке побачення... Се ніби був не М. С., і я був ніби не я. Був холодний, безжалісний небожитель, суддя і – винуватий, аморальний злочинець і ворог народу, себто я... «Ми ще повернемось до розгляду вашого твору. Цього ми так не залишим...». Таким чином, я мушу жити і діяти під гнітючою нестерпною загрозою подальшого суду» [3, с. 350]. Загроза була досить реальною, не випадково митець занотовує у вже цитованому нами записі від 27 липня 1945 року: «Мовчать Микитині лакеї, набиндючившись чи п'ючи фатальну горілку, чекаючи, як ворони в степу, на мою смерть...» [3, с. 382]. Від 3 серпня 1945 року знаходимо ще більш промовистий запис, що знову ж таки засвідчує духовну вищість Довженка перед партійними вельможами: «Я не Хрущову належу. Я не його прикріплений. І не Україні одній я належу. Я належу людству як художник і йому я служу, а не кон'юнктурним намісникам України моєї і їх лизоблюдам і гайдукам п'яньським. Мистецтво моє – мистецтво всесвітнє. Буду творити в ньому, стільки вистачить сил і таланту. Буду, хоч жити добром і любов'ю до людства...» [3, с. 384].

Як бачимо, О. Довженку доводилося боротися за кожне своє дітище. «Починаючи від нещасливої помилки «України в огні», я мав протягом десятка років зриви, самі лише зриви: «Китай», «Прощай, Америко», «Антарктида», «Повість полум'яних літ», «Каховка». Та фактично і «Мічурін» був наполовину зірваний, у всякому разі понівечений» [3, с. 480].

Проте фізичні сили митця в такій нерівній боротьбі швидко танули. У багатьох місцях «Щоденника» митець неодноразово перефразовує думку про те, що він міг би ще сто років працювати для України, не знаючи ні втоми, ні нудьги, і ніколи б йому не наскутила робота, коли б не розторгане серце, вимучене й знесилене од болю. Все частіше і частіше з'являються думки про смерть. «Перед смертю я попрошу Сталіна, аби перед тим, як спалити мене в крематорії, з грудей моїх виїняли серце і закопали його в рідну землю у Києві десь над Дніпром на горі» [3, с. 399]. «Прощай, Україно. Прощай, рідна, дорога моя земле-мати. Я скоро помру. Умираючи, попрошу вирізати з грудей моїх серце і хоч його одвезти і десь закопати на твоєму лоні під твоїм небом. Прийми його. Воно тобі вік молилось, не проклинаючи ні однієї з чужих земель» [3, с. 434].

Серце О. П. Довженка раптово зупинилося о 23 годині 40 хвилин 25 листопада 1956 року. Наступного дня

мали розпочатись перші зйомки кінофільму «Поема про море». Зняти фільм уже не судилось, як не судилось сучасникам, і поки що нащадкам виконати заповіт митця – хоч серце похоронити в Україні.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо констатувати, що провідною темою «Щоденника» є трагедія України, її народу в складних історико-суспільних процесах епохи тоталітаризму. Крім того, саме кризь сторінки «Щоденника» проглядає до нас змучена душа О. П. Довженка, розкривається його особиста трагедія. О. П. Довженко був розп'ятий на хресті любові до свого народу, до України і віри в ідеальний образ комунізму, а це були абсолютно непоєднані поняття, що трагічно позначились на багатьох митцях його покоління.

Перспективи подальшого дослідження теми вбачаємо в можливості опрацювання й висвітлення ще не опублікованих архівних матеріалів, які знаходяться у Москві. Проте чи хотів би сам Довженко, щоб широкому загалу стали відомі всі подробиці його особистого життя і те, що було написано підневільною рукою у страшні часи? Адже О. Гончар справедливо назвав його «вічним в'язнем», «заручником тоталітарного режиму», який змушений був писати в «атмосфері терору, з метою самозахисту!» [15]. Отже, погоджуємося з думкою тих дослідників творчості О. П. Довженка, які підкреслюють, що у певних його записах тих часів годі шукати щирість і відвертість. До їх прочитання потрібно підходити обережно, зважаючи на епоху, у якій довелося жити і творити славному синові українського народу.

Література

1. Безручко О. Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб [Текст] / Олександр Безручко. – К. : Сучасний письменник, 2008. – 232 с.
2. Довженко О. Вибрані твори [Текст] / Олександр Довженко. – Х. : Веста: Вид-во «Ранок», 2003. – 320 с.
3. Довженко О. П. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник [Текст] / Олександр Петрович Довженко. – К. : Веселка, 1995. – 574 с.
4. Корогодський Р. Довженко в полоні : Розвідки та есе про Майстра [Текст] / Роман Корогодський. – К. : Гелікон, 2000. – 347 с.
5. Кошелівець І. Олександр Довженко : Спроба творчої біографії [Текст] / Іван Кошелівець. – К. : Сучасність, 1980. – 428 с.
6. Кошелівець І. Про затемнені місця в біографії О. Довженка [Текст] / І. Кошелівець // Дніпро. – 1994. – № 9–10. – С. 2–25.
7. Куценко М. В. Сторінки життя і творчості О. П. Довженка [Текст] / М. В. Куценко. – К. : Дніпро, 1975. – 342 с.
8. Куценко М. Український геній у вигнанні : О. Довженко [Текст] / М. Куценко // Слово і час. – 1997. – № 5–6. – С. 89–93; № 7. – С. 81–86.
9. Куценко М. Чи буде виконано заповіт Довженка? [Текст] / М. Куценко // Слово і час. – 1999. – № 9. – С. 31–33.
10. Марочко В. І. Зачарований Десною : Історичний портрет Олександра Довженка [Текст] / В. І. Марочко. – К. : Вид-дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – 285 с.
11. Плачинда С. Олександр Довженко. Життя і творчість [Текст] / Сергій Плачинда. – К. : Рад. письменник, 1964. – 319 с.
12. Плачинда С. Довженко, якого ми не знали [Текст] / С. Плачинда // Дивослово. – 1994. – № 8. – С. 8–10.
13. Поляруш О. Є. Олександр Довженко і фольклор [Текст] / Олег Євгенович Поляруш. – К. : Вища школа, 1988. – 177 с.
14. Семенчук І. Р. Життєпис Олександра Довженка [Текст] / Іван Романович Семенчук. – К. : Молодь, 1991. – 224 с.
15. Слоньовська О. В. Конспекти уроків з української літератури. Нове прочитання творів. 11 клас [Текст] / Ольга Василівна Слоньовська. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2003. – 640 с.
16. Тримач С. Олександр Довженко : Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часо-просторі [Текст] / Сергій Тримач. – Вінниця : ГЛОБУС-ПРЕС, 2007. – 800 с.
17. Усе для школи [Текст] // Українська література 11 клас / Вип. 9. Олександр Довженко : програмні тексти, ілюстрації, пояснення, завдання, тести. – Вид. «АртЕк», 2001. – 62 с.